

Magyarország mezőgazdasága a dualizmus utolsó éveiben

*Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság
regionális szerkezete a 20. század elején.
Gondolat kiadó, Budapest, 2003. 460 old.*

A szerző munkájában arra vállalkozott, hogy bemutassa a magyar mezőgazdaság 20. század eleji regionális szerkezetét oly módon, hogy különböző típusú, de egymással kölcsönösen összefüggő statisztikai tényezők alapján meghatározza a jellegzetes mezőgazdasági régiókat, azokat egymással és az ország egészével összevetve elemezze. A vizsgálat intervallumának kiválasztását a forrásadottságok határozták meg. A könyv a dualista mezőgazdasági átalakulás 20. század eleji, végső eredményeit dokumentálja. A mezőgazdaság regionális szerkezetének időbeli változásait – a bevezető ígérete szerint – a későbbi munkáiban fogja bemutatni. A dualizmuskori magyar gazdaság eddigi elemzői elsősorban a gazdaság egy-egy szektorát tekintették át, a szerzők csak kivételesen tettek kísérletet a történeti Magyarország egy-egy régiójának vagy tájegységének átfogó gazdaságtörténeti bemutatására. E téren az utóbbi években jelentős előrelépések történtek, köszönhető ez többek között a szerzőt is magában foglaló pécsi történeti földrajzi és gazdaságtörténeti kutatócsoportnak és a Dialóg Campus Kiadónak. A szerző hangsúlyozza, hogy leszámítva a várostörténeti kutatás vonatkozó eredményeit, még nem készült olyan munka, mely átfogó képet nyújtana a történeti Magyarország dualizmuskori gazdaságáról, illetve az egyes ágazatok regionális szerkezetéről. Ezt a hiányt pótolja a mezőgazdaság esetében Nagy Mariann, hiszen hatalmas statisztikai adatbázist alapul véve, a statisztikai elemzés eszközeivel felvértetve átfogó képet rajzol a korabeli agrárviszo-

nyokról. Könyve nem könnyű olvasmány, főleg a statisztikában kevésbé járatos olvasó számára, a következtetéseit azonban mindenki számára érthetően fogalmazza meg. A könyvet több szempontból lehet hasznosítani, megismerhetők belőle az ország általános mezőgazdasági jellemzői, egy-egy régió agráradottságai, vagy akár egy-egy agráriumhoz kapcsolódó jelenség regionális sajátosságai. Ezen túl mintaszerűen világos statisztikai elemzése, a kutatás és a publikáció módszertana szempontjából is sok információt, követendő példát kínálnak a kutatók számára. Recenzióinkban elsősorban a munka módszertanát mutatjuk be, és emellett térünk ki a sokoldalú és így rövid terjedelemben be sem mutatható eredményekre.

Nagy Mariann kutatásának egyik fontos kiinduló problematikája az elemzés alapkategóriáinak, a régióknak a kijelölése volt. A korábbi, mezőgazdasággal foglalkozó munkák prekonceptió alapján előre megjelölt szempont vagy szempontok alapján próbálkoztak a régiók kijelölésével; statisztikai régiókat, földrajzi tájegységeket vagy nemzetiségi területeket elemeztek. Ezzel szemben a szerző arra tett kísérletet, hogy az általa létrehozott adatbázis alapján, előzetes feltevések nélkül, a gazdaságra vonatkozó mennyiségi mutatók segítségével, a matematikai statisztika módszereinek felhasználásával rekonstruálja a történelmi Magyarország mezőgazdaságának térbeli szerkezetét, azonos vagy hasonló jellegzetességekkel rendelkező csoportokba sorolja az ország megyéit. Ezen túl a korábbi szakirodalomnak megfelelő regionális egységeket is részletesen megvizsgálja, hiszen eredményei így lesznek összehasonlíthatók a korábbi munkák által megrajzolt képpel. A megyei vizsgálati szintet a forrás-

adottságok következtében kellett a szerzőnek választania, ugyanis a korabeli statisztikák a mezőgazdaság legfontosabb statisztikai adatait ebben a bontásban közölték, és ez az a közös szint, melyen az összes fontos adat összehasonlíthatóan elemezhető.

A szerző adatbázisában szereplő termelési adatok elsősorban az 1906–1910 közötti évek növénytermelésének és az 1911. évi állatszámolásnak a feldolgozása után születtek, míg az agrárnépesség és a mezőgazdasági munkaerő meghatározásához az 1910. évi népszámlálás adatait használta fel. A mezőgazdasági munkaerőnek nem csupán mennyiségi, hanem minőségi mutatóit – foglalkozási viszonyok (önálló, segítő családtag, alkalmazott), műveltség – is számba vette. Adatbázisában szerepelnek a teljes mezőgazdasági eszköz- és gépállományra, a szántók, illetve a teljes intenzívén művelt terület gazdaságkategóriák szerinti megoszlására, valamint a bérletek területére vonatkozó adatok. Statisztikai elemzése során mintegy hétszáz másodlagos mutatót, változót alakított ki, melyeket a területi indexek módszerével homogenizálta. Ezeket tovább csoportosítva és átlagolva szintetikus változókat hozott létre. Ilyen például a harminckét növény átlagtermése, az eszközellátottság és gépesítettség szintetikus mutatója vagy az ún. modernizációs index. A növénytermelést jellemző értékeket öt év átlagában számolta ki, az egyes növények learatott mennyiségét a megye területének mezőgazdasági népességéhez és a mezőgazdasági keresőkhöz viszonyította, mely értékek segítségével össze tudta vetni az egyes megyék növénytermelésének fejlettségi szintjét. A természeti adottságokat, a föld minőségét és használati módját a kataszteri felvételek adataiból képzett mutatókkal jellemezte. Ennek során például cáfolta azt a szakirodalomban bevettnek számító nézetet, miszerint a nagybirtokok, illetve a paraszti birtokok holdankénti átlagos kataszteri tiszta jövedelme a paraszti birtokok kárára torzulást mutatott, így a paraszti birtok aránytalanul magasabb adóterhet viselt

volna a nagybirtokkal szemben. Sőt arra a statisztikailag megalapozott következtetésre jutott, hogy minél nagyobb a kisbirtokok területi aránya a megye birtokai között, annál kisebb a kataszteri tiszta jövedelem. A kataszteri jövedelem művelési ágankénti megoszlásának, valamint az egy mezőgazdasági lakosra és az egy mezőgazdasági keresőre jutó tiszta jövedelem adatainak segítségével meghatározta az eltérő feltételekkel, természetföldrajzi adottságokkal rendelkező régiókat. A kataszteri felmérés változói megmutatták, hogy a hagyományos gazdálkodásról a modern művelési rendszerekre való áttérés milyen egyenetlenül haladt előre az ország különböző vidékein. Különösen igaz ez az ugar mértékére vagy az egy birtokra jutó parcellák számára. Külön vizsgálta a talajerő-utánpótlás alakulását, valamint az állattenyésztést. Az állattenyésztéshez kapcsolódó változói a számosállatoknak és az egyes állatfajoknak a területhez, a lakossághoz, a mezőgazdasági népességhez és a munkaerőhöz viszonyított sűrűségét, valamint az egyes állatfajok fajta szerinti megoszlását mutatják. Az intenzív állattenyésztésre való áttérés kiegészítő mutatójaként kezelte a tejszövetkezetek elterjedtségét. A mezőgazdasági technika, a gépesítettség színvonalát az 1895-ös általános mezőgazdasági felmérésből és az 1915-ös cséplési összeírásból határozta meg. Nem a gépek abszolút számát vette figyelembe, hanem a megyék gépesítettségének egymáshoz viszonyított színvonalát. Az emberi tényező meghatározásának legfontosabb mutatójaként az ún. agrárhányadost – a lakosság azon része, mely közvetlenül a mezőgazdaságból él – és az agrársűrűséget – a mezőgazdaságból élő népesség az intenzíven művelt területhez viszonyítva – használta. Gazdasági szempontból fontos mutató a mezőgazdasági keresők foglalkozási viszony szerinti megoszlása. A munkaerő műveltségére és iskolázottsági fokára vonatkozó változók az írni-olvasni tudók, valamint a legalább négy középiskolát végzettek arányát mutatják a mezőgazdasági keresők között. A

birtokviszonyok vizsgálatához négy változó-csoportot hozott létre. A mezőgazdasági termelés színvonalát jelentősen befolyásoló bérleti rendszer elterjedési fokát is külön vizsgálta.

Általánosságban tehát elmondható, hogy a korabeli statisztikai forrásokban hozzáférhető minden olyan adatsort figyelembe vett, amely valamilyen összefüggésben állhat a mezőgazdaság fejlettségével, s így akár közvetett módon is, de szerepet játszhat a mezőgazdasági régiók kialakulásában.

Hogy az egyes megyék és régiók mezőgazdaságát átfogóan jellemezhesse, kiszámolta a teljes mezőgazdasági termelés pénzben kifejezett nettó értékét. A korabeli mezőgazdasági statisztikákból viszonylag egyszerűen eljutott az egyes növények terméértékének a kiszámításához. A takarmánybázis és az állattenyésztés termelési értékének meghatározásához azonban már több forrás alapján kellett becsléseket készítenie. Számításai szerint az 1906 és 1910 közötti évek átlagában a magyarországi mezőgazdaság nettó termelési értéke 3129 millió koronát tett ki, melyhez a növénytermelés 1670 millióval (53,4%), az állattenyésztés 1459 millióval (46,6%) járult hozzá. Jelentős regionális eltéréseket tapasztalt, melyek alapján megállapította, hogy azokon a területeken, ahol a növénytermelés számára nem voltak kedvezőek a természetföldrajzi és éghajlati adottságok, az állattenyésztésre helyezték a fő súlyt. De mivel itt az egy mezőgazdasági lakosra és az egy keresőre jutó nettó mezőgazdasági termelési érték is alacsony volt, kimutatható, hogy a Felvidék néhány szlovák- és németlakta vármegyéjét kivéve, az állattenyésztés nem tudta megfelelően pótolni a kedvezőtlen adottságokkal rendelkező növénytermelés alacsony jövedelmét. Az egy lakosra jutó nettó mezőgazdasági termék országos átlagban 157 korona volt, a szélső értékeket Somogy (244 K) és Máramaros (73 K) képviselték. Egy mezőgazdasági lakosra országos átlagban 236 korona nettó agrártermék jutott (Máramaros 121 korona, Moson 356 korona). Az egy me-

zőgazdasági keresőre jutó nettó érték országos átlaga 565 korona volt (maximum: Moson, 878 K, minimum: Szolnok-Doboka 284 K), a bruttó termelési érték országosan 1001 korona volt (Moson: 1752 K, Lika-Krbava: 517 K).

A munka következő fejezeteiben a szakirodalmi vizsgálatok eddigi hagyományait követve statisztikai, természetföldrajzi és etnikai alapon vett régiókat elemzett, egyrészt bemutatta azok sajátosságait, másrészt arra a kérdésre kereste a választ, hogy ezek a régiók felfoghatók-e valódi agrárregióként. Először a statisztikai régiók (Duna jobb és bal partja, Tisza jobb és bal partja, Duna–Tisza köze, Tisza–Maros köze, Erdély, Horvátország) mezőgazdaságát jellemezte, és megállapította, hogy a statisztikai régiók nem minősíthetők egységes agrárkörzeteknek. Majd a Fodor Ferenc által kialakított és a szerző által kismértékben módosított ún. természetföldrajzi régiók – Északnyugati és Északkeleti Felföld, Kisalföld, Dunántúli Dombvidék, Alföld, Erdély, a horvát megyék, Szlavónia – mezőgazdaságát ismertette. A természetföldrajzi régiók mezőgazdasági termeléséről megállapította, hogy „fejlettségüket” az adott természeti feltételek határozták meg legnagyobb mértékben, de az ún. „emberi tényező”, az emberi erőforrás minősége, a munkaszervezet és a munkakultúra is jelentősen befolyásolta a fejlettségi szintet. Regionális vizsgálatának harmadik eleme az ún. nemzetiségi régiók szintje. Katus László beosztását figyelembe véve azok a megyék alkottak számára egy régiót, amelyekben egy nemzeti-ség abszolút többségben élt, ezek lettek az „egynemzetiségű régiók”, ahol egyik etnikum sem érte el ezt az arányt, azok a „vegyesen lakott térségek”. Katustól eltérően külön régióként kezelte a magyar tömbbel földrajzilag össze nem függő Székelyföldet. Az összes (mezőgazdasági) mutatót vizsgálva a legjobb értéket produkáló térségek mindegyike soknemzetiségű, multikulturális vidék volt. Adatai azt támasztják alá, hogy a nemzetiségi régiók eltérő mezőgaz-

dasági viszonyait nem a kormányzati politika diszkriminációja okozta, sőt arra idézett példákat, hogy éppen állami támogatással indult meg az 1890-es évektől kezdődően a nemzetiségi peremvidékek mezőgazdaságának modernizálódása. Vizsgálata megerősítette azt a korábban ismert jelenséget, hogy a különböző tájakon élő, ugyanahhoz a nemzetiséghez tartozó emberek eltérő életszínvonalon éltek.

A statisztikai elemzés legfontosabb része a 7. fejezet, melyben a saját adatokon alapuló regionális térszerkezeti beosztást végzi el. A fejezet első felében a különböző változók, adattípusok közti kapcsolatot, kölcsönhatást vizsgálja a korrelációelemzés eszközével. Az egész mezőgazdasági rendszer tanulmányozásához az egyidejűleg több, egymással is kölcsönhatásban lévő meghatározó változó vizsgálatára alkalmas faktoranalízist és cluster-elemzést használja. A változók számának szükségszerű csökkentése után a növénytermelés, az állattenyésztés és az egész mezőgazdaság területi struktúráját meghatározó tényezőket vette vizsgálat alá. A kapott faktorokat röviden leírta, ismertetette azok sajátosságait. Faktoranalízise a 20. század eleji magyar agrárstruktúra legjellemzőbb vonásaként a modernizálódó, kapitalizálódó és jól jövedelmező szántóföldi gazdálkodás és a hagyományos állattartás dichotómiáját emelte ki. Emellett rámutatott a szőlészet, valamint a korszerű állattenyésztés fontos szerepére is. Az ún. „modernizációs” változóknak és a természetföldrajzi adottságoknak is meghatározó szerep jutott egy adott terület mezőgazdasági színvonalának kialakulásában.

A vizsgált megyék típusba rendezésére a clusteranalízis módszerét használta, ennek alapján a 71 vármegyét 21, illetve 20 összefüggő területi egységre különítette el, melyek egyenként 2–7 megyéből állnak. A 20 régió további csoportosítás után 7 fő- vagy nagyrégiót alkot. A fejezet az így meghatározott regionális egységeket külön-külön mutatja be. Az elemzés alapján az ország agrárregiói két csoportba sorolódnak. A Du-

nántúl és a Kisalföld (I.), a Nagyalföld (II.) nagytája, valamint az Átmeneti nagyrégió (III.) Magyarország területének 57%-át tette ki, és ott élt a lakosság 64%-a. Itt a fejlettséget, hatékonyságot és modernizációt kifejező változók értékei szinte kivétel nélkül az országos átlag felett mozognak. A modern mezőgazdaság kialakításában jelentős szerepet vállaltak a korszerűen gazdálkodó – részben bérlők kezelésében lévő – nagyüzemek, amelyek e három nagyrégióban az intenzíven művelt területnek több mint egyharmadát birtokolták. Az agrármunkaerő viszonylag magas műveltségi fokon állt, és a kisbirtokosok is viszonylagos jólétben éltek. Az ország másik felén – Északi Felföld, Északkeleti Felföld, Erdély és Horvátország régiójában – a modernizációs, fejlettségi és teljesítményindexek értékei mélyen az országos átlag alatt álltak. Természeti adottságaik relative kedvezőtlenek voltak, az egy holdra jutó kataszteri jövedelem igen gyakran az országos átlag felét sem érte el. A szántók aránya alacsonyabb volt, nagy területet foglaltak el az erdők, rétek és legelők. A mezőgazdasági össztermék több mint felét az alacsony termelékenységgű és jövedelmezőségű, döntően hagyományos állattenyésztés adta. Magas volt a kisbirtokok aránya, és alacsony a bér munka alkalmazásának foka. Jellemző volt a nyomásos gazdálkodás elterjedtsége, a tagosíthatatlanság, az eszközellátottság, valamint a gépesítés alacsony foka. A peremvidékeken tehát a 20. század elején is lényegében a hagyományos keretek között folyt a gazdálkodás. Két terület, az Északi Felföld középső része (5 megye, 600 ezer lakossal, 69% szlovák népességgel), valamint Dél-Erdély (félmillió lakos, 56% román mellett 28% német és 13,5% magyar lakossággal) elsősorban az emberi tényezők segítségével többé-kevésbé sikeresen ellensúlyozta a kedvezőtlen természeti adottságokat, és az országos átlagot meghaladó teljesítményt ért el.

Nagy Mariann elemzési szempontjainak összesítése után arra a következtetésre ju-

tott, hogy az ország agrárregiói két, egymástól fejlettségében jól elkülöníthető csoportot alkottak. Ezek kialakulásában fontos szerepet kaptak ugyan a természeti tényezők – domborzati, éghajlati és talajviszonyok –, de már az emberi erőforrások minősége tekinthető döntőnek, hiszen ez, alkalmazkodva a mostohább körülményekhez, részben ellensúlyozhatta azok negatív hatását.

A kötetről tehát megállapíthatjuk, hogy jelentős eredményekkel járult hozzá a dualizmuskori magyar gazdaságról alkotott történeti képhez. A számítástechnika eszközét kihasználva, más tudományágak elemzési módszereit alkalmazva, példamutató alapossággal jut oly megkerülhetetlen következtetésekre, melyeknek be kell épülniük a korral foglalkozó későbbi publikációkba.

PAP JÓZSEF